

ЗАВОРОТЧЕНКО Т.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара)

УДК 342.7 : 327(478)

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ЛЮДИНОЮ ТА ДЕРЖАВОЮ

Розглянуто основні аспекти взаємовідносин людини і держави. Проаналізована проблема „сфери невтручання” у взаємовідносини між державою та людиною.

Ключові слова: людина, держава, політичні права і свободи громадян, суспільство, особистість, свобода особистості, соціальна свобода.

Рассматриваются основные аспекты взаимоотношений человека и государства. Анализируется проблема „сферы невмешательства” во взаимоотношения между государством и человеком.

Ключевые слова: человек, государство, политические права и свободы граждан, общество, личность, свобода личности, социальная свобода.

The article describes the main aspects of the relationship between man and the state. The problem of "sphere of non-interference" in the relationship between the state and the person.

Keywords: human rights, state, political rights and freedoms of the citizens, society, personality, individual freedom, social freedom.

Актуальність обраної теми статті обумовлена тим, що для дослідження політичних прав і свобод людини й громадянина необхідно розглянути деякі методологічні питання взаємовідносин між людиною та державою.

У науці конституційного права проблеми взаємовідносин між людиною та державою досліджувалися такими вченими-державознавцями, як В.В. Букач, Б.А. Грушин, В.Е. Гулієв, І.В. Дробуш, Б.А. Кистяківський, М.М. Коркунов, В.І. Колга, Г.В. Мальцев, Л.С. Мамут, Л.С. Нерсисянц, А.Ю. Олійник, О.В. Пушкіна, Ф.М. Рудинський, Б.Н. Топорнін, Л.С. Явич та ін.

Метою даної публікації є дослідження проблеми взаємовідносин між людиною та державою як передумови концепції прав і свобод людини, що відображає підхід традиційної, класичної теорії природного права.

На початку дослідження хотілося б зазначити, що обмеження предмета є необхідною передумовою будь-якого наукового дослідження. Це не означає, що нам обов'язково слід окремо розглядати, в чому саме полягає предметна відмінність обраної правової теми від аналогічних проблем в політології, філософії, соціології та інших науках, а також виявляти вказані відмінності безпосередньо всередині самої системи юридичних наук. Вказана предметна визначеність якраз і є одним із результатів конкретних наукових пошуків. Дане положення істотно підкріплюється станом об'єктивної дійсності. Дослідження її у всіх проявах є основним призначенням суспільних наук. Значних змін в останній час зазнають не тільки галузеві суспільствознавчі науки (у тому числі юриспруденція), але й сама їх філософська основа. Природно, що в такій ситуації не уявляється можливим проведення конкретних досліджень без попереднього аналізу базисних положень, які зачіпають проблему основних політичних прав і свобод громадян та механізму їх реалізації.

Не відчувуючи самовпевнених ілюзій відносно можливості охопити всі концептуальні перетворення вітчизняної теорії правового положення громадянина в межах статті, ми все ж зробимо спробу надати певний аналіз окремих складових вказаної теорії стосовно обраної теми. Уявляється необхідним висвітлити також деякі положення, які склали в недавньому минулому класичну соціалістичну концепцію прав людини, а також тенденції її сучасного перетворення. Не менш важливими вважаються і теоретичні проблеми співвідношення прав людини й громадянина.

Стан сучасних поглядів на свободу як категорію філософії виразив Б.А. Грушин: «Філософи і юристи, так само як і ідеології і політики, що опираються на їхні праці, особливо ті, що належали до різних систем культури, не можуть домовитися один з одним про зміст основних

понять. Більше того, через надзвичайне непрояснення позицій сама дискусія про свободу залишається часто-густо справою малопродуктивною, а то й зовсім неможливою...» [1, с. 16]. У такій ситуації, щоб не поглиблюватись у нетрі філософської матерії, слід виходити з існуючих поглядів на дану проблему, які вироблені в процесі розвитку людства.

Слідом за Б. Спінозою і Г. Гегелем марксизм пов'язує категорію свободи з категорією необхідності. Починаючи з марксизму в історії філософської думки свобода особистості пов'язується з розвитком матеріального виробництва. Наведемо основні положення з питань свободи, розроблені даним філософським вченням, які покладені в основу тієї концепції правового положення людини, яка була єдиною та пануючою на території колишнього СРСР.

По-перше, основна дефініція свободи така: свобода – це пізнана необхідність. Отже, вона полягає „не в уявленні незалежності від об'єктивних наказів, а в спроможності приймати рішення зі знанням справи” [2, с. 112]. По-друге, марксизм додержується позиції детермінізму, але детермінізму історичного, який в принципі не заперечує свободу вибору в громадській діяльності людей, але припускає її та включає до себе як її результат.

Далі, свобода соціальна і свобода індивідуальна – явища взаємопов'язані. І суспільство, і особистість в рівному ступені є її суб'єктами. Мається на увазі, що свобода людини – це наявність вільного суспільства. Людина (вільна сутність) зштовхується зі суспільною можливістю не реалізовувати свій потенціал. Людина як сукупність індивідуальних біологічних якостей та суспільних відносин може мати велику ступінь свободи тільки в тому випадку, коли само суспільство остаточною мірою є вільним. Рівень же свободи суспільства є рівнем розвитку даного суспільства в економічному, культурному та політичному планах. У той же час між індивідуальною та суспільною свободою існує певне протиріччя, яке, згідно з теорією марксизму, має історичний характер.

Слід також додати, що якщо філософи-марксистки приділяли велику увагу таким проблемам, як свобода особистості і соціальна свобода, то сучасна західна філософія займається переважно свободою волі, що, у свою чергу, прямо впливає на формування правових поглядів на права людини: «свобода від» – західна концепція; «свобода для» – радянська. В останній дуже чітко виявлявся яскраво виражений класовий характер свободи.

Вважаємо, що подібна самообмеженість у предметі вивчення свободи людини привела до наявності «білих плям» не тільки в області філософії людини, але й у багатьох гуманітарних галузях, пов'язаних із вивченням людини та її свободи [3, с. 142].

Незважаючи на кардинальні зрушення в теорії і практиці, пропонуємо провести певний аналіз основних положень соціалістичної концепції прав людини виходячи з переважних тенденцій розвитку наукових поглядів у доволі динамічній політико-правовій науці сьогодення [4, с. 128]. У новому мисленні стверджується інтегрований підхід до проблем людини, поєднується багато ідей, які давно відомі людству, здійснюється своєрідний синтез природно-наукового, суспільного, гуманітарного знання [5, с. 36].

Основним постулатом соціалістичної концепції є соціально-масова інтерпретація прав людини. Тут, на наш погляд, важливо зазначити, що сьогодні головна ідеологія перетерплює рішучі зміни щодо пріоритету соціально-класового трактування явищ суспільного життя. З іншого боку, тезис про матеріальну, економічну детермінованість положення людини в суспільстві фактично залишився невідомим.

Соціалістична концепція прав людини завжди відкидала ідею «природжених», «невід'ємних» та «природних» прав. Причина такого неприйняття полягала в тому, що це трактування являє собою одну з основ теорії природного права (в тому числі і всіх її відроджених інтерпретаціях). Сучасна вітчизняна суто позитивістська концепція права є, по суті, антиподом природно-правових поглядів. І ще: пошуки первісного джерела даних «природжених» прав наводили багато класичних дослідників до ідеї їх позаземного походження від Бога, що остаточно «знімало» проблему будь-яких конструктивних взаємовідносин між теорією природного та радянського права [6, с. 146].

Реабілітація природно-правової теорії, яка виражена у популярній нині концепції «широкого» розуміння права (як і «реабілітація» ідей лібералізму в цілому) цілком закономірна. «Історія права свідчить про одне. Без широкої та вільної або, що те ж саме, природно-правової критики позитивного права – критики з точки зору його відповідності правовим ідеалам сучас-

ного суспільства – немає і не може бути, оскільки не буде глибокої, скільки-небудь нової законодавчої реформи», – писав В.М. Гессен ще у 1902 р. [7, с. 42]. Являючись частиною даної теорії, відроджуються і природно-правові погляди на людину й громадянина. Л.С. Мамут, наприклад, вважає, що «природні, невід’ємні і священні права» фіксує і марксистсько-ленінська політико-юридична теорія [8, с. 42].

Відродження особистісного аспекту природно-правової доктрини відображується не тільки в наукових теоретичних джерелах, але й в чинному законодавстві: ст. 21 Конституції України закріпила належність людині її прав і свобод від народження. А самі права і свободи людини, її честь та гідність Конституцією затверджені як найвища цінність.

Разом з цим необхідно зазначити, що дана концепція прав і свобод людини відображує підхід традиційної, класичної теорії природного права. Така позиція навряд чи повністю відповідає сучасному підходу до правового статусу людини й громадянина, особливо в частині, яка стосується політичних прав і свобод. Право на реалізацію більшості прав громадян набувається з настанням повноліття. Тому логічніше говорити не про належність прав і свобод людині від народження, а про їх невід’ємність.

Заперечуючи в принципі теорію октроїрування (дарування) прав громадянам з боку держави, деякі автори (можливо, під впливом об’єктивної дійсності) вказували на те, що держава «надає радянським громадянам права і свободи, покладаючи на них обов’язки, визначає обсяг як перших так і других, наділяючи засобами, та створює умови для найбільш повної їх реалізації» [9, с. 63]. Розглядаючи загальне поняття об’єктивного права, його співвідношення з правом суб’єктивним, Л.С. Явич вірно зазначає, що «включаючи в право крім загальних норм наявні права суб’єктів, які не слід плутати з їх описом в нормах закону, ми виділяємо реальний генезис прав і свобод із сукупності пануючих відносин, спростовуючи тим самим невірний, але ще побутовий погляд, згідно з яким права даруються громадянам «зверху», а влада нібито може за своїм розсудом (свавіллям) надати які-небудь права громадянам держави або ж відібрати їх» [10, с. 26].

Наступним елементом створення сучасної концепції правового статусу людини є теорія громадянського суспільства, створена вітчизняною юридичною наукою. Як справедливо відмічає Б.М. Топорнін, однією з основних історичних причин появи конституції з’явилась необхідність відмежування громадянського суспільства від втручання держави [11, с. 9]. Вітчизняна правова наука традиційно спростовувала ідею «громадянського суспільства», а також поділ права на публічне та приватне, обґрунтовуючи це тим, що суб’єктивні права існують не для відокремлення людини від суспільства, а для «забезпечення його творчої участі у вирішенні державних та громадських справ, у визначенні долі народу, країни та власної долі» [12, с. 8]. Звичайно, у спеціальній юридичній літературі, яка розглядає питання особистої свободи, поряд з поглядом на людину як на «тварину суспільну» все ж таки присутня ідея, що індивідуальна свобода, на відміну від соціально-економічної і політичної, реалізується у сфері деякого самовизначення людини. Правда, одразу ж слідує застереження, що «сфера обумовленості може стати областю «відчуження», як це має місце в капіталістичному суспільстві» [13, с. 69].

Розгляд таких основоположних питань, як принципи взаємовідносин між державою та людиною, співвідношення особистих та суспільних інтересів, є предметом окремих досліджень. Для нас важливо те, що проголосивши рух від тоталітарного до демократичного політичного режиму, доводиться визнати в теорії і на практиці важливість існування в суспільних відносинах не тільки «права на» позитивні дії з боку держави, але й «свободи від» втручання держави та її органів в певні громадянські сфери.

Найбільш послідовний російський теоретик соціалістичного права Б.А. Кістяківський, додержуючись думки про те, що буржуазна правова держава є лише предтечею істинно правової держави – соціалістичної, писав ще в 1908 р.: «Основний принцип правової або конституційної держави полягає в тому, що державна влада в ньому обмежена. У правовій державі для влади покладені певні межі, які вона не повинна і не може переступити. Обмеження влади у правовій державі створюються визнанням за людиною невід’ємних, непорушних, недоторканих і невідчужуваних прав» [14, с. 7]. Щоправда, Б.А. Кістяківський передбачав, що «у соціалістичному суспільстві людина значною мірою буде позбавлена тієї сфери необмеженої особис-

тої свободи, яка в сучасному суспільстві створюється цивільним правом». У іншого російського державознавця, М.М. Коркунова, питання суб'єктивних свобод розглядалося в окремії главі під загальною назвою «Межі державного втручання» [15, с. 414].

Із проблемою «сфери невтручання» у взаємовідносинах між державою і людиною тісно пов'язані питання зовнішнього її прояву, які лише на перший погляд носять суто термінологічний характер. Йдеться про юридичну фіксацію тих чи інших можливостей громадян в формі «права» або в формі «свободи». Більшість дослідників додержуються тієї точки зору, що «встановлені законами можливості в одних випадках традиційно іменуються правами, в інших – свободами. Між цими поняттями не завжди можна провести точні відмінності – одну й ту ж саму правову можливість можна характеризувати і як право, і як свободу» [16, с. 165]. Такої позиції доволі часто додержувався і законодавець. Наприклад, у Конституції РРФСР 1918 р. за трудящими закріплювалася свобода спілок (ст. 16), а в чинній Конституції України закріплено право громадян на об'єднання (ст. 36). З одного боку, здавалося би, цілком логічно виглядає твердження, що з даного поділу не випливає яких-небудь значних юридичних відмінностей. Дійсно, і право, і свобода зафіксовані в правовій нормі, отже, їх юридичні характеристики ідентичні. З іншого боку, крім зовнішніх юридичних рис дане явище має внутрішній змістовий аспект. У зв'язку з цим слід згадати цікаві дослідження В.А. Патюліна [17, с. 151] та Л.Д. Воеводіна і М.А. Краснова [18, с. 151]. Останній вказує, що мета проголошення конституційних свобод – визначити принципи самостійності громадян, сферу їх самодіяльності та вільного вибору того чи іншого варіанту поведінки та вказати, в яких сферах життя людина має право на невтручання державних органів, посадових осіб, інших громадян у здійсненні даної конституційної свободи і на захист від можливого незаконного втручання. Логіка дослідження призводить авторів до думки, що і в соціалістичному суспільстві у взаємовідносинах між людиною і державою перша повинна володіти сферою «невтручання». Не можна не згадати і класифікацію Г. Елінека. Відповідно до цієї концепції, всі суб'єктивні права людини поділяються на три основні групи: 1) свобода людини від держави; 2) права людини на позитивні послуги з боку держави; 3) права людини на участь в організації держави. Б.А. Кістяківський, який поділяв погляди Г. Елінека, пише: «Що стосується першої категорії суб'єктивних публічних прав, то вони всі містяться у свободах, тому їх часто і називають просто свободами і політичними свободами, які гарантуються Конституцією» [14, с. 311]. Було б абсолютно логічним, якщо б форма закріплення суб'єктивних можливостей людини, по-перше, відображала їх зміст, а по-друге, ґрунтувалась на принципах, які історично склалися.

Далі, одним із важливіших принципів взаємовідносин між державою та людиною вважається принцип єдності прав та обов'язків [19, с. 86], який є наслідком «відсутності антагоністичних протиріч між суспільними та особистими інтересами» [20, с. 3]. Практика суспільного життя свідчить, що насправді не тільки єдність особистих та суспільних інтересів, але й їх гармонійне поєднання можна розглядати тільки як щось ідеальне, напрям руху. Принцип єдності прав та обов'язків в гіпертрофованій формі виразився в концепції їх злиття. Остання розвивалась не тільки у загальнотеоретичних дослідженнях, але й у галузевих правових науках, зокрема в трудовому праві. Це пов'язане з конституційною формулою закріплення права на працю: як право на працю та як обов'язок працювати. Із конструктивною критикою даної концепції виступив Р.Е. Гукасян [21, с. 27]. Він вважає, що якщо одну мету намагатися досягти двома способами, а саме: надати одному й тому ж суб'єкту права та накласти на нього обов'язки, – то обов'язок у такому разі нейтралізує (нівелює) ідентичне за метою суб'єктивне право. Причина полягає в різних інтересах – двигунах суспільного розвитку. Якщо метою реалізації суб'єктивного права є досягнення людиною будь-якого індивідуального інтересу (який може навіть співпадати з суспільною потребою), то основна мета виконання обов'язку – це запобігання можливості настання негативної відповідальності стосовно суб'єкта. Можливо, в даній концепції мають місце певні недоліки, але вже сам факт її появи знімає «табу» з чергового постулату і передає його на «діагностику» до сфери наукової полеміки.

Таким чином, методологічні питання взаємовідносин між людиною та державою надають можливість скласти уявлення про свободу взагалі, про свободу людини та суспільства та їх взаємовідносини, складають основу концепції прав людини.

Список використаної літератури:

1. Грушин Б.А. Возможности и перспективы свободы // Вопросы философии. – 1989. – № 5. – С. 16.
2. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. – М., 1966.
3. Колга В. Проблемы личности: идеология и психология // Вопросы психологии. – 1990. – № 4. – С. 141-147.
4. Социалистическая концепция прав человека. – М., 1986.
5. Мальцев Г.В. Новое мышление и современная философия прав человека // Права человека в истории человечества и современном мире. – М., 1989.
6. Нерсесянц Л.С. Право и закон. – М., 1983.
7. Гессен В.М. Возрождение естественного права. – М., 1902.
8. Мамут Л.С. Декларация прав человека и гражданина 1789 г. – веха на пути к универсальной концепции прав человека // Права человека в истории человечества и в современном мире. – М., 1989.
9. Конституционные права и обязанности советских граждан. – К., 1985.
10. Явич Л.С. Социализм: право и общественный прогресс. – М., 1990.
11. Топорнин Б.Н. Конституционная реформа в СССР: предпосылки и основные направления // Конституционная реформа в СССР. – М., 1990.
12. Социалистическая концепция прав человека. – М., 1986.
13. Гулиев В.Е., Рудинский Ф.М. Социалистическая демократия и личные права. – М., 1984.
14. Кистяковский Б.А. Лекции по государственному праву (общее и особенное): Прочитаны в Московском коммерческом институте в 1908–1909 гг. – М., 1909.
15. Коркунов Н.М. Русское государственное право. – М., 1901.
16. Советское государственное право / Под ред. С.С. Кравчука. – М., 1985.
17. Патюлин В.А. Государство и личность в СССР. – М., 1974.
18. Воеводин Л.Д., Краснов М.А. О формах конституционного закрепления свободы личности // Сов. гос-во и право. – 1982. – № 4. – С. 6-12.
19. Матузов Н.И. Правовая система и личность. – Саратов, 1987.
20. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. – М., 1985.
21. Гукасян Р.Е. Концепция слияния прав и обязанностей и административно-командные методы управления // Сов. гос-во и право. – 1989. – № 7. – С. 26-34.

Надійшла до редакції 09.11.2011

КИРИЧЕНКО Ю.В., кандидат юридичних наук
(Запорізький національний
технічний університет)

УДК 342.742

КОНСТИТУЦІЙНА ПРАКТИКА НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКУ ЗАХИЩАТИ ВІТЧИЗНУ В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ЄВРОПИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто конституційну практику нормативного регулювання обов'язку захищати Вітчизну в Україні та державах континентальної Європи. Проаналізовано юридичний зміст конституційних обов'язків, закріплених у ст. 65 Конституції України та в аналогічних нормах конституцій європейських країн. Обґрунтована необхідність викладення цієї статті у новій редакції.

Ключові слова: конституційні обов'язки, обов'язок захищати Вітчизну, обов'язок шанувати державні символи, обов'язок відбувати військову службу, альтернативна (невійськова) служба.

Рассматривается конституционная практика нормативного регулирования обязанности защищать Отечество в Украине и государствах континентальной Европы. Анализируется юридическое содержание конституционных обязанностей, закрепленных в ст. 65 Конституции Украины и в аналогичных нормах конституций европейских стран. Обосновывается необходимость изложения этой статьи в новой редакции.

Ключевые слова: конституционные обязанности, обязанность защищать Отечество, обязанность уважать государственные символы, обязанность отбывать военную службу, альтернативная (невоенная) служба.

The article deals with the constitutional practice of legislative regulation of duty to defend

